

INSONNING OLAMNI IDROK QILISHI

Samandarova Rayhona Ilhom qizi

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Mumtoz sharq filologiyasi fakulteti
dinsotsiopsixologiyasi yo'nalishi 2-bosqich talabasi*

ANNOTATSIYA Ushbu tezisdagi idrok qilish jarayoni uning nerv fiziologik asosi idrokning turlari xususiyatlari va shakllari hamda bu psixik jarayonning rivojlanishiga oid nazariylar haqida so'z ochiladi.

Kalit so'zlar: Idrok, I.P.Pavlov, kuzatuvchanlik, fazoni idrok qilish, vaqtni idrok qilish, harakatni idrok qilish, Jon Loke George Stratton.

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib, barcha ruhiy holatlar, xususiyatlar, xossalalar va inson ongining yaxlit mazmuni egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok etadi. Idrok sezgiga nisbatan bir muncha murakkabroq, to'laroq aks ettirish jarayoni bo'lib, sezgi a'zolarimizga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni butun belgi hamda xususiyatlari bilan butunligicha, ya'ni yaxlit aks ettirishdan iboratdir. Masalan, limonni ko'rgan paytimizda uning shakli, rangi, ta'mi, hidi va navi bilan birgalikda bir butun narsa tarzida idrok etamiz. Demak, idrok qilish jarayonida deyarli barcha sezgilarimiz qatnashadi. Shuning uchun ham idrok sezgiga nisbatan ancha murakkab aks ettirish jarayonidir.

Kishi narsa-hodisalarning ayrim xossalarini sezadi. Uni bir butun holda idrok qiladi. Chunki narsa va xossa bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Odam narsalarni idrok qilayotganda uning ayrim xossalarini sezadi. Masalan: shokolad idrok qilinadi, uning shirinligi seziladi. muz idrok qilinadi, uning qattiq va sovuqligi seziladi va boshqalar.

Kompleks qo'zg'atuvchining ta'siri ostida hosil bo'ladigan nerv bog'lanishlarining boshqa bir turi ham borki, ular turli xildagi analizatorlar doirasidagi bog'lanishlardan iboratdir. I.M.Sechenov narsani yoki fazoni ko'rish kinestezik, paypaslash assosiasiyalari orqali va boshqa sezgilarning assosiasiyasi orqali idrok etilishini izohlab bergan edi. Kishidagi bog'lanishlarga albatta so'zning eshitilishi bilan obrazi ham qo'shiladiki, unda muayyan narsa yoki fazoga munosabat gavdalangan bo'ladi. Idrok negizida hosil bo'ladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari tashqi olamdagi narsalar va hodisalar xususiyatlarining obektiv bog'lanishlar asosida tarkib topadi. Analizatorlar o'rtasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar tufayli biz idrokimizda narsa va hodisalarning buning uchun moslashgan analizator bo'lmagan xususiyatlarini (masalan, narsaning hajmi, solishtirma og'irligi) ham aks ettiramiz. Shuning uchun ham biz idrok qilganimizda olamni sezgilarimizga nisbatan chuqurroq qilib olamiz. Bu muvaqqat nerv bog'lanishlar narsa-hodisaning birgina xossasi bilan emas, balki barcha xossalari kompleks qo'zg'atuvchilar ta'siri bilan vujudga keladi. Masalan, o'quvchi butun bir dars jarayonida idrok qilayotganda o'qituvchini ko'radi, uning nutqini tinglaydi, yozadi.

Bu kompleks qo'zg'atuvchilar ko'rish, eshitish, muskul-harakat reseptorlarini qo'zg'aydi. Kompleks qo'zg'atuvchilarning analizatorlarning miya po'sti qismidagi yadrolarida murakkab tahlil va sintez qilishi amalga oshadi. Idrok jarayonida tahlil bilan bir vaqtda sintez ham ro'y beradi. Shuning uchun biz ayrim tovushlarni emas, butun so'z va iboralarni idrok qilamiz. Demak, idrokning nerv fiziologik asosida ikkinchi signal tizimining muvaqqat nerv bog'lanishlari yotadi. Muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lish jarayonini sintez asosini ikki xil nerv bog'lanishlari tashkil qildi. Bir analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlar bir narsadagi kompleks qo'zg'aluvchilarining organizmga ta'sir etishdan vujudga keladi. Masalan, eshitish analizatoriga ta'sir qiladigan ayrim tovushlarning o'ziga birikishi shunday qo'zg'ovchi bo'la oladi. Musiqa tinglash, rasm ko'rish, ular analizatorlararo bog'lanishlar, bir narsa yoki bir necha analizatorlarga ta'sir etadi. Masalan, ko'rish, muskul analizatorlari, ma'ruza, monolog.

Idrokning o'ziga xos juda muhim xususiyati bu kuzatuvchanlikdir. Umuman olganda idrok jarayonining hammasi kuzatish bilan har doim uzviy bog'liq. Chunki odam idrok qilayotganida nimanidir kuzatadi. Lekin ixtiyorsiz idrok jarayonidagi kuzatiladigan narsa va hodisalar odamning esida saqlanib qola bermaydi.

Kuzatishning muvaffaqiyati oldindan qo'yiladigan tayyorgarlikka, kishining bilim va tajribalariga, diqqatining kuchiga va fikrlash faolligiga bog'liq. Kishining rejali, tizimli va davomli ixtiyoriy idrok qilish qobiliyatini kuzatuvchanlik deyiladi. Kuzatuvchanlik shaxsning shunday xislatidirki, bunda u narsa va hodisalarning unga bilinmaydigan muhim xarakterli xususiyatlarini payqay oladi.

Akademik I.P.Pavlov kuzatuvchanlikning ilmiy bilimdag ahamiyatiga yuksak baho bergan. U Sankt-Peterburg yaqinidagi Pavlova shaqridagi fiziologiya institutining oldi tomoniga "Kuzatuvchanlik, kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik" deb yozdirib qo'ygan.

K. D. Ushinskiy kuzatuvchanlikni o'stirish vazifasiga katta ahamiyat berardi. "Agar ta'lim bolalarning aqlini o'stirmoqchi bo'lsa, - deb yozgan edi K.D.Ushinskiy, - ularning kuzatuvchanlik qobiliyatini mashq qildirish kerak".⁵ Shuning uchun ham o'sib kelayotgan yosh avlodda kuzatuvchanlikni tarbiyalash pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir.

Ma'lumki idrok odatda ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'ladi. Ixtiyorsiz idrok hamisha ixtiyorsiz diqqat bilan bog'liq bo'lib, muayyan bir maqsadsiz, hech qanday iroda kuchi sarf qilinmasdan amalga oshiriladi. Ixtiyorsiz idrok biror narsani to'satdan, ta'sir etayotgan narsalarning boshqa narsalardan keskin farq qilishi, haddan tashqari originalligi, yorqinligi natijasida yuzaga keladi. Ixtiyorsiz idrok odamning butun faoliyati davomida uzluksiz davom etib, ayrim paytlarda ixtiyoriy idrok bilan almashinib turadi. Lekin shunday bo'lsa ham inson hayotida ixtiyoriy idrokning roli benihoya kattadir. Ixtiyoriy idrok oldindan belgilangan muayyan bir maqsad asosida amalga oshiriladi. Idrokning ishtiroki asosan ixtiyoriy idrokda namoyon bo'ladi.

⁵ Tanlangan asarlar. 6-tom. PFA. Moskva. 1949-yil. 267-bet

Chunki ixtiyoriy idrok ko'pincha odamda irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Masalan, darsni ixtiyoriy idrok bilan eshitib o'tirish odamdan anchagina iroda kuchini talab qiladi. Umuman olganda, har qanday ixtiyoriy idrokda albatta diqqat qatnashadi.

Xulosa qilib aytganda olamdagi biz idrok qilayotgan narsalar g'oyatda xilma-xildir. Bular jumlasiga, avvalo turli buyumlar, chunonchi, binolar, daraxtlar, jihozlar, texnika buyumlari va hokazolar kiradi. Biz musiqa, surat, rasm va boshqa san'at asarlarini idrok qilamiz. Odamning hayotida nutqni – og'zaki va yozma nutqni idrok qilish eng katta va muhim o'rin tutadi. Atrofimizdagi narsa va hodisalar bir-biridan ajralgan holda emas, balki hamma vaqt idrok qilinib turgan narsa boshqa narsalar bilan makon va vaqt jihatdan bir-biri bilan bog'langan holda idrok qilinayotganini har bir kishi o'z kundalik tajribasidan yaxshi biladi. Biz narsa va hodisalami makon va zamon sharoitida idrok qilamiz. Makon va zamon moddiy bog'liq shakli sifatida, barcha boshqa realliklar kabi idrok qilinadi. Buning ma'nosi shuki, biz narsalami, ularga xos bo'lgan fazodagi shakllari (kub, uchburchak, doim va hokazo shakllari)ga, fazodagi kattakichikligi (katta, kichkina, mayda va hokazo)ga, fazodagi munosabatlari (bir-biriga va bizga nisbatan yaqin, uzoq, chap, o'ng tomonda, yuqori va past turishlari)ga qarab idrok qilarniz, ular tinch yoki harakat holatlarida idrok qilinadi. Biz idrok qilib turgan narsa va hodisalarni ma'lum vaqt (zamon) davomida paydo bo'lish va o'zgarib borishlarida idrok qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.K.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.E.Usmanova, I.O.Xaydarov. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. – T.: «Barkamol fayz media», 2018. – 272 b.
2. A.X.Yogay, H.A.Miraширова “Общая психология” – Ташкент 2014.
3. Дружинина .В. “Психология“. Учебник. “Питер”. 2003.
4. David G. Mayers. Psychology. 2010-Worth Publishers
5. F.Xaydarov, N.Xalilova. Umumiy psixologiya. Toshkent-2019.
6. P.I.Ivanov, M.E.Zufarova. Ummiy psixologiya. Toshkent-2008.
7. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
8. Tanlangan asarlar. 6-tom. PFA. Moskva. 1949-yil.